

8. Streszczenie

W niniejszej pracy doktorskiej zatytułowanej *Der europäische Nordosten als Raum der Grenzerfahrungen. Nationen, Kulturen, Konfessionen im Werk von Edzard Schaper (Północno-wschodnia Europa jako przestrzeń doświadczeń granicznych. Narody, kultury, religie w twórczości Edzarda Schapera)* przeprowadzona została analiza literaturoznawcza wybranych utworów prozatorskich niemieckiego pisarza Edzarda Schapera (1908-1984), który w latach 50. i 60. ubiegłego wieku zyskał wielką popularność w Republice Federalnej Niemiec. W tym bowiem okresie zasłynął jako przeciwnik wszelkich form totalitaryzmu, przede wszystkim narodowego socjalizmu i komunizmu. Mimo że zajmował on szczególne miejsce w ówczesnej literaturze, o czym świadczą liczne wyróżnienia i nagrody literackie oraz odznaczenia państwowe (Wielki Krzyż Zasługi Republiki Federalnej Niemiec), popadł w następnych dziesięcioleciach w niepamięć. Jednakże ze względu na niezwykle interesujący dorobek literacki Schaper nie zasługuje na zapomnienie. Do przywrócenia pamięci o nim przyczyniają się obecnie badacze niemieccy (Michael Garleff, Arnulf Otto-Sprunck, Gisela Rüdiger), szwajcarscy (Uwe Wolff, Armin von Ungern-Sternberg, Rea Imboden, Iso Baumer), estońscy (Liina Lukas) oraz polscy (Witold Banach, Krzysztof Polechoński, Roman Dziergwa, Komelia Ćwiklak) poprzez publikacje krótkich opracowań oraz artykułów w tomach zbiorowych, omawiających twórczość Schapera w różnych kontekstach. W 2012 roku ukazała się pierwsza obszerna monografia: ewangelicki teolog Uwe Wolff dokumentuje w niej głównie przebieg życia pisarza i religijne aspekty jego dzieł. Brakuje jednakże naukowego studium poświęconego twórczości. Dlatego w niniejszej rozprawie podjęta została próba częściowego wypełnienia tej luki badawczej.

Celem dysertacji jest zgłębienie twórczości Schapera w kontekście literackiej tematyki doświadczeń granicznych. Analizowane teksty łączy właśnie fenomen granicy rozpatrywanej na przykładzie północno-wschodniej Europy jako historycznie ukształtowanej przestrzeni wielonarodowej, wielokulturowej i wielowyznaniowej. Zasadniczy aspekt badawczy stanowi analiza koncepcji granicy i jej wpływu na tożsamość, zarówno na płaszczyźnie indywidualnej, jak i zbiorowej. Kluczową kwestią w interpretacji utworów jest próba odpowiedzi na następujące pytania: Czy granice pomiędzy religiami, granice kulturowe, granice na naszych *mental map* znikają, czy

może wręcz przeciwnie, powstają nowe na skutek politycznych lub historycznych okoliczności? Czy przemierzając granice geograficzne, przenosimy również naszą tożsamość narodową, regionalną i wyznaniową? Czy nakreślone przez Schapera koncepcje granicy są dziś wciąż aktualne?

W części teoretycznej rozprawy naszkicowany został wielowymiarowy obraz północno-wschodniej Europy, począwszy od opisu rozgrywających się w tym regionie wydarzeń historycznych na przestrzeni końca XIX i połowy XX wieku; rewolucja 1905 roku, I i II wojna światowa, wojna fińsko-radziecka stanowią bowiem tło analizowanych utworów. Następnie przybliżono kulturową różnorodność terytorium zamieszkiwanego ówczesnie przez wiele grup narodowych – m.in. Estończyków, Łotyszy, Niemców bałtyckich, Litwinów, Rosjan, Żydów, Polaków – oraz ich wzajemne relacje na rzecz wspólnie kształtowanego regionalnego dziedzictwa kulturowego. W dalszej kolejności scharakteryzowano „granice” i „przestrzeń” jako główne kategorie badawcze. Uwzględnivszy ich interdyscyplinarność, omówiono powyższe pojęcia w kontekście socjologicznym, filozoficznym oraz literaturo- i kulturoznawczym, wskazując jednocześnie na zmianę paradygmatu, jaka dokonała się we współczesnej humanistyce pod wpływem zwrotu topograficznego *spatial turn*.

Kolejny rozdział dysertacji traktuje o życiu i twórczości Edzarda Schapera. To prezentacja sylwetki człowieka, pochodzącego z Ostrowa Wielkopolskiego, który w obliczu politycznych zawirowań sam doświadczał granicy na różnych płaszczyznach. Dzieciństwo spędził na pograniczu niemiecko-polsko-rosyjskim, w okresie edukacji związany był z Hanowerem, pierwsze kroki zawodowe stawiał w Stuttgarcie, następnie obrał za swą ojczyznę Estonię, poznał też inne kraje bałtyckie (Danię, Finlandię, Szwecję), wreszcie osiedlił się w Szwajcarii. Posiadał łącznie pięć obywatelstw – niemieckie, estońskie, szwedzkie, fińskie, szwajcarskie; konwertował z wyznania ewangelickiego na prawosławie, ostatecznie przeszedł na katolicyzm; dwukrotnie skazany był na śmierć z powodu oskarżenia przez Związek Radziecki i III Rzeszę o szpiegostwo. Wielu jego bohaterów stanowi *alter ego* pisarza, doświadcza utraty ojczyzny i poszukiwania tożsamości. Na dorobek pisarski Schapera składa się 20 powieści, liczne opowiadania, eseje i sluchowiska, spośród których najbardziej znaczące zostały przetłumaczone na jedenaście języków.

Historię swojego życia opisuje Schaper w tekście *Bürger in Zeit und Ewigkeit*, który powstał w 1956 roku na podstawie przeprowadzonej z nim dwugodzinnej rozmowy radiowej i ma charakter autobiograficzny. Lektura tego utworu skłania do

refleksji nad relacją, jaką autor obserwuje pomiędzy przestrzenią, tożsamością i pamięcią jednostki. W rozprawie podjęto również próbę porównania obrazu Europy północno-wschodniej wylaniającego się z tekstu Schapera oraz eseju autobiograficznego *Rodzinna Europa* (1958) Czesława Miłosza. Zestawienie tych dzieł wynika z faktu, iż ich twórcy w niemal tym samym czasie przedstawiają powyższe terytorium z pozycji emigranta, który utracił bezpośredni kontakt z opisywaną przestrzenią, więc odwołuje się do pamięci zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej. Mimo odmiennych doświadczeń osobistych i narodowych obaj pisarze próbują przybliżyć swoją rodzinną Europę pozostałym Europejczykom, stając się tym samym pośrednikami między Wschodem a Zachodem.

Dalsza część empiryczna pracy to dwa rozdziały przedstawiające interpretacje wybranych utworów Schapera. W pierwszym z nich w polu zainteresowania znalazły się cztery powieści: *Die sterbende Kirche* (1936), *Der Henker* (1940), *Der Aufruhr des Gerechten* (1963), *Am Abend der Zeit* (1970). Obrazują one spotkania różnych grup etnicznych, kulturowych oraz wyznaniowych na terenie północno-wschodniej Europy na tle wydarzeń historycznych. Literacka kreacja tych oto kontaktów ma rzadko charakter pokojowy, bowiem Estończycy występują przeciwko Niemcom bałtyckim, Rosjanie przeciw Polakom i Litwinom, Polacy przeciw rosyjskim zaborcom oraz Żydom. Reprezentanci poszczególnych narodów zostają przy tym często ukazani stereotypowo. Niemcy bałtyccy to ewangelicy, ludzie pracowici, dbający o porządek; Żydzi to chciwi, podstępni handlarze; Polacy to frankofile, katolicy i patrioci, w pojedynczych przypadkach fanatycy religijni i nacjonaliści, wrogo nastawieni wobec Rosjan i Żydów; Rosjanie to zazwyczaj okrutni ateści. Schaper pokazuje, że te ukształtowane na skutek różnych polityczno-historycznych czynników uprzedzenia należy pokonywać w imię chrześcijańskiej miłości bliźniego, jednoczącej grupy etniczne wyznające różne religie – luteranizm, katolicyzm, prawosławie – w jeden kościół Chrystusa. W drugim rozdziale zbadano trzy teksty literackie: *Hinter den Linien* (1952), *Das Tier oder Die Geschichte eines Bären, der Oskar hieß* (1958), *Die Heimat der Verbannten* (1968). Poruszają one problematykę tożsamości człowieka opuszczającego własną ojczyznę i przekraczającego, głównie z powodów politycznych, granice geograficzne, a tym samym kulturowe i mentalne. Schaper przedstawił między innymi losy fińskiego szpiega na terenie Związku Radzieckiego (*Hinter den Linien*), litewskiego uciekiniera na Zachodzie (*Das Tier oder Die Geschichte eines Bären, der Oskar hieß*) oraz zesłanego na Syberię wysiedleńca z Litwy (*Die Heimat der Verbannten*). Przechybia

bohaterów skłaniają do podjęcia rozważań nad doświadczeniem granicy w aspekcie psychologicznym, nad kwestią wykorzenienia z pierwotnej przestrzeni kulturowej, niemożności asymilacji w nowej rzeczywistości, a także nad terytorialną przynależnością i znaczeniem ojczyzny.

Przeprowadzona w niniejszej rozprawie analiza wybranych dzieł Edzarda Schapera umożliwia sformułowanie następujących wniosków: w omawianych tekstach literackich pojawiają się dwie koncepcje granicy. Pierwsza z nich obecna jest w utworach *Die sterbende Kirche*, *Hinter den Linien*, *Der Aufruhr des Gerechten*, *Die Heimat der Verbannten*, *Am Abend der Zeit*. Jest to granica między różnymi religiami przy jednoczesnym wyraźnym wskazaniu na istotę wiary. Protagonisci przekraczając granice terytorium, na którym rozwinęła się odmienna od ich własnej religia, zmagają się z różnymi życiowymi trudnościami, aby ostatecznie zrozumieć, iż tolerancja wobec wyznawców innej religii warunkuje uchwycenie prawdziwego sensu wiary. Główne hasło głoszone zatem przez pisarza brzmi: poprzez miłość do bliźniego odkrywamy Boga, a przy tym siebie samego. Druga koncepcja to granica między kulturami i narodami, ukazana szczególnie w powieściach *Am Abend der Zeit* i *Der Henker*, w których Europa północno-wschodnia kreowana jest jako wieloetniczne pogranicze (*Grenzland*), jako strefa wzajemnego przenikania się języków, tradycji, wyznań. Wylania się zatem obraz regionu, w którym kultury niemieckich i nie-niemieckich grup etnicznych nakładają się na siebie. Schaper wskazuje przy tym, iż koegzystencja mieszkańców pogranicza w naturalny sposób obfituje w sytuacje konfliktowe, które pisarz proponuje rozwiązywać zgodnie z chrześcijańskim humanizmem.

Kolejnym zagadnieniem poruszonym w dysertacji jest kwestia wpływu doświadczenia granicznego na jednostkę. Bohaterowie interpretowanych utworów doznają wewnętrznych konfliktów między żołnierskim obowiązkiem a odpowiedzialnością moralną (*Der Henker*), między wyobrażeniem siebie samego a swym prawdziwym obliczem (*Hinter den Linien*), między tym, co własne i obce (*Das Tier oder Die Geschichte eines Baren, der Oskar hieß, Die Heimat der Verbannten*). Z wywołanego w ten sposób kryzysu tożsamości wyprowadzić ich może według Schapera jedynie uświadomienie sobie, iż to Bóg kieruje działaniem błądzącego człowieka, którego wiedzie z ciemności ku jasności.

Pisarz odnosi się w swoich utworach również do wpływu granicy na płaszczyźnie zbiorowej. Daje temu wyraz w powieści *Am Abend der Zeit* poprzez

spojrzenie na reakcje ludzi na wybuch I wojny światowej. Większość z nich ucieka w nieznaną, lecz po przybyciu na obcą ziemię, całuje ją i nazywa ojczyzną. Schaper przekonuje bowiem, iż nie da się wyznaczyć granic ojczyzny na mapie. Na przykładzie litewskiej rodziny, która w roku 1944 ucieka z Litwy na Zachód w nadziei na lepszy los (*Das Tier oder Die Geschichte eines Bären, der Oskar hieß*), oraz litewskiego zesłańca na Syberię, z trudem znoszącego rozłąkę z bliskimi i z własnym narodem (*Die Heimat der Verbannten*), autor kreuje obraz człowieka na obczyźnie, który dochowuje wiary swojemu krajowi pochodzenia poprzez posługiwanie się językiem ojczystym, wyznawanie swej religii oraz poczucie narodowej dumy. W ten oto sposób pokazuje, iż przemierzając granice geograficzne danego obszaru przenosimy również naszą tożsamość narodową, regionalną i wyznaniową. Przy okazji przekonuje, iż ojczyzna każdego chrześcijanina znajduje się poza granicami doczesności i to ona powinna stać się jego celem życiowej wędrówki.

Z powyższego wynika, iż przesłanie dzieł Edzarda Schapera ma charakter uniwersalny. Jest on niewątpliwie pisarzem chrześcijańskim i proponuje ekumeniczny dialog różnych regionalnych, narodowych, czy wreszcie europejskich wspólnot religijnych jako pokojową formę porozumienia międzykulturowego. Niwelowanie podziałów i różnic jest według niego możliwe wyłącznie na drodze wzajemnego poznania, zrozumienia i tolerancji. Tak więc można stwierdzić, że o aktualności utworów Edzarda Schapera świadczy fakt, iż dziś, w dobie nasilających się procesów globalizacji, transkulturowości i migracji, skłaniają one do refleksji nad wciąż ustanawianymi granicami między wyznaniem, kulturami i narodami oraz nad związaną z tym kwestią tożsamości. Pisarz apeluje w swojej twórczości o pokonywanie granic dzielących ludzi, dlatego można go uznać za orędownika współczesnej europejskiej integracji, a jego twórczość określić mianem świadectwa międzykulturowych spotkań w północno-wschodniej Europie.